

JÓZSEF ATTILA EXPRESSZIONIZMUSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A XX. századi magyar líra fejlődése mindinkább követeli a lírai típusalkotás módszereinek, a lírai kifejezés eszközeinek részletes vizsgálatát. E kérdés nem csupán nálunk jelentkezik. Az utóbbi évek során a dogmatizmustól mind erőteljesebben tisztuló irodalomelméleti munka egyre növekvő súllyal és egyre árnyaltabban veti föl e problémakör kérdéseit. Az európai irodalom utolsó néhány évtizedének nem egy alkotása az új eredmények fényénél újrazvizsgálandó; egész irodalomértékelésünk valóság-hűségének és gazdagításának igénye s az irodalmi életben végbement folyamatok objektív értéke megállapításának kényszere szorít erre bennünket.

Ha Ehrenburg azt írja, hogy »Azok az írók, akik a két világháború közötti társadalom bomlásának ábrázolására új formákat igyekeztek találni, megingatták magát a regény szerkezetét is: Joyce az Ulyssesben, Kafka a Perben, Itale Sveve Zenojában, André Gide Pénzhamisítók című írásában«¹ akkor a lírai szerkesztés törvényeinek megingását is meg kell állapítanunk, éspedig nemcsak olyan szélsőséges esetekre nézve, mint Tzara dadaizmusa, Marinettiék futurizmusa, hanem a költészet realista ágának gyakorlatára nézve is. Mert nemcsak a prózában jelentkeztek a szokványos szerkesztési elveket felrúgó új művek, melyek az adott polgári kor erkölcsi közgyakorlatából sajátították el, s emelték a tudatosság fokára s a művészi kifejezés eszközzé a kettős életet, a »személyiség tudatos, rendszeres felhasználását«², hanem a lírában is fölbukkant és különböző áramlatokban uralkodó jellegűvé vált ennek a magatartásnak kifejeződése. Jelentkezett ez az ambivalencia a futurizmus vad emberellenességében, már e mozgalom első korszakában is: »A háborút akarjuk dicsőíteni, a világ egyetlen megtisztítóját, a militarizmust... a felszabadultak destruktív magatartását, azokat a szép elveket, amelyekért meghal az ember és a nő megvetésé«³ harsogja képtelen elveit a futuristák manifesztuma s a későbbi megnyilatkozásokban ez az emberellenesség a fasizmus dicsőítéséig fajul el: »olaszok, legyetek gyorsak és erősek; derülátók, győzhetetlenek és erkölcstelenek lesztek.«⁴ Jelentkezett ez a dekadenciába torzuló lázadás a dadaizmus kétségbeesetten torz tiltakozásában, mely »minden este megfutamította isten és a

¹ Ilja Ehrengburg. Két portré. Nagyvilág. 1962. v. 798. l.

² Vö.: Vajda György Mihály: Egyszerűség vagy kétértelműség. Világirodalmi figyelő. 1958. j. 23. l.

³ Szabó György: A futurizmus. Gondolat, 1962. Bp. 15. l.

⁴ i. m. 68—69. l.

szépség tritonját, lerázta a lelkiismeretet. Vitalitás volt... a bölcsesség és az örület közelében ki tudná meghatározni a határaitak?... A legborzalmasabb tiltakozás, magán-gerillaharc, a tagadás és kétségbeesés csokoládéja...⁵, s ugyanez ambivalencia szüli és terjeszti a »szürrealizmus nevű betegséget«, a tétova bolyongás mániáját a »zsonglörködés dzsungelében«.

*»Kezdetben volt az egy-álmú anyag, a nyugalom, robaj,
mozdulat, tespedés,
lágy csömör és harsogó, sós hullámverés,
magános dermedés méhe, fekete éjjél-olaj,
a lüktetni, izzadni, hártvásodni, bőrzenni, vágó némaság,
kezdetben volt a vágy, az önmagát érező, sűrű bujaság,
a vágy, mely nem ismerte még magát se,
csak egy célja volt, hogy anyagát szeresse.«⁶*

Jelen volt és jelen van ez az ember magasztosságától is elforduló lázadás az ösztönök sötét forróságával, jeges hidegségű én-hasításával a két világháború közötti polgári világ undorítóan emberalatti »belső világát« feltáró irodalom valamennyi ágában s így jelen van az expresszionizmus kétarcúságában is.

A század első felének irodalma a polgári világ utolsó korszakának feloldhatatlan erkölcsi, lelki válságait, eszmei zűrzavarát, esztétikai eszményeinek széthullását egyszerűen a létevel is tükrözi. E dokumentációs értékén kívül olyan sokáig tudatosan észre nem vett, sőt tudatosan nem létezőnek mondott hatásai is mutatkoznak, amelyeknek részletes elemzése és a valósághoz igazodóan árnyalt értékelése egyre inkább elkerülhetetlen. Az avantgardista irányok eszmeileg is, és a kifejezés eszközeit tekintve is, ellentmondásos irányok éppen ezért hatásuk is sokágúan bonyolult, ellentmondó. Ez a magyarázata annak, hogy mindig éles ellentéteket vált ki az, aki e kérdésekhez hozzányúl. Mégis újra és újra hozzá kell látni a problémakör összekuszálódott, de mesterségesen is összegabalyított szálai fölfejtéséhez, mert nem csupán annyí igaz, hogy az avantgardista irányok a polgári művészet klasszikus szerkesztési szabályait minden művészeti ágba összetörték, a kialakult kifejezési formákat elvetették és a világban végbemenő folyamatok tükrözésének új módszereit kívánták kidolgozni és meghonosítani. Az is igaz, hogy a szocialista művészet, mely az összeomló polgári kultúra romjain épül újjá és mutat az új, nagy ívű, klasszikus egységű és harmóniájú művészet irányába, magán viseli olykor, még leginkább hagyományos eszközökkel megépített műveiben is az avantgarde egy-egy vonásának a hatását. Talán leginkább a festészetre és a költészetre vonatkoztatva igaz, hogy a különböző irányok a maguk művészi gyakorlatában minden eszmei dekadenciájuk mellett is olyan ábrázolási eszközöket szabadítottak fel és dolgoztak ki, amelyeket a kialakult új realizmus nemcsak, hogy felhasznált, hanem talán: *felhasználni kénytelen.*

Az ellenforradalom utáni irodalompolitikai vitákban a napi irodalmi élet oldaláról vetődött fel az avantgardista irányok problémája, s a vita lényegében helyesen, elutasította a különböző burzsoá dekadens irányok újjáélesztését iga-

⁵ Vö.: Kassák Lajos—Pán Imre: A modern művészi irányok története. Nagyvilág, 1957. 452. l.

⁶ Juhász Ferenc: A mindenség szerelme (A tenyészet országa. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1956. 609. l.)

zolni kívánó álláspontokat. Erős hiányossága azonban e vitának, hogy az avantgard föltétlenül egészségtelen újra-jelentkezését úgy utasította el, hogy kialakulásának okait a magyar társadalom fejlődésének 1948—1956-ig lefolyt időszakában nem kereste meg s a lírában jelentkezett szürrealista ösztön-feltárás újra-éledt kultuszát a futurizmus hagyományait visszasejditő technikai költészetet nem kísérelte meg úgy is magyarázni, mint a személyi kultusz negatív jelenségeinek negatív visszahatását. Az avantgardizmus pártfogói éppen ezért tudtak rokonszenvet kelteni nem egy esetben a neo-modernista jelenségek mellett s kerültek abba a helyzetbe, hogy egy történetietlen eszteticizálás álláspontjáról az avantgardista irányok újjáéledését a magyar líra követendő útjaként jelölhették meg.⁷ A rossz kiindulási alap az oka annak, hogy az avantgardista irányok irodalomtörténeti szerepére a vita csak utalt s részletes elemzésekbe nem is bocsátkozott. A kérdés tisztázását szolgálni kívánó írások jobbra egy-egy »izmus«-nak egy-egy íróra gyakorolt hatását vizsgálták s nem annyira részletekbe menően, hogy valamely művészeti irány gondolati és stíluslemeinek továbbélését, sőt ez irányok akármelyikének valóságfeltáró szerepét, a valóságfeltárás mélységét, teljességét és tendenciáját meg tudták volna rajzolni.

Révai Józsefnek József Attiláról írott tanulmánya néhány megjegyzéssel az avantgardista irányok és a szocialista irodalom viszonya gondosabb értékelésének szükségességét veti fel: »Nehéz nem visszautasítani azt a következtetést, hogy a lázadás, amely a szocialista líra oly jelentős képviselőinél, mint Majakovszkij, Joanes R. Becher, József Attila, Aragon és Eluard fejlődésük kezdeti korszakában az avantgardista költészet különféle mozgalmaiban való részvételben fejeződött ki, semmi egyéb nem lett volna, mint a burzsoá dekadencia fertőzése oly költőknél, akik még nem jutottak kellően szoros és szerves kapcsolatba a forradalmi munkásmozgalommal. Valószínűbbnek látszik, hogy itt bizonyos értelemben szükségszerű szakasról van szó: át kellett esni az avantgardizmus *negatív tapasztalatainak a népi és nemzeti formától, valamint a kapitalizmussal való szembefordulás egyszerű emberi tartalmaitól eltávolító és elidegenítő formalista dekadencia tisztítóüzén* ahhoz, hogy a fordulat a népihez, a nemzetihez és az emberhez a maga teljes gazdagságában és következetességében végbemehessen.«⁸ (kiemelés Sz. G.).

Révai itt az avantgardista irányokból eredő tapasztalatokat egyértelműen negatívnak nevezi, míg tanulmánya más részeiben e tapasztalatok több oldalon megmutatózó pozitív hatásait elemzi, hogy végül arra a megállapításra jusson: »József Attila költői stílusa a népies realizmusnak, a szimbolista pártosznak, és a szürrealista lélektani valóságkeresésnek sajátos egysége.«⁹

Az ellentmondás igen nehezen oldható fel egyrészt azért, mert a József Attila költői stílusát megfogalmazó definícióba nemcsak stíluslemek, hanem tartalmi vonatkozások is bekerültek. Másrészt azonban Révai »általában« elítéli¹⁰ az avantgardizmust, ugyanakkor érvényesíteni akarja azt az igényt,

⁷ Timár György *Izmusok, modernség, szocialista realizmus. Elet és Irodalom*, 1958. július 4.

⁸ Révai József: *Válogatott tanulmányok*. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1960. 335—336. l.

⁹ I. m.: 343. l.

¹⁰ Vö.: I. m.: Az avantgardizmus József Attila költészetében, a 374—379 l. Itt Révai felteszi a kérdést: »Vajon mennyiben játszott az avantgardista költészet leg-

hogy a történelmileg lezajlott folyamatot történelmi szerepéhez híven értékelje. Növeli az ellentmondást, hogy Révai egyrészt avantgardista irányok sajtós, a realizmussal végbement szintézisének tartja József Attila költészetét, melyre szerinte is legalább két irányzat gyakorolt, nyomós hatást, másrészt megállapítja, hogy »az avantgardizmus fejlődésszakaszának« szükségszerűsége a későbbi nagy szocialista költőknél így József Attilánál is csak abban állt, hogy a szocialista öntudat mindenoldalú és leggazdagabb kibontakozásának és kifejlődésének »szükségszerű« feltétele a kispolgári lázongás különböző formáinak leleplezése és leküzdése. (Kiemelés. Sz. G.). Az avantgardizmus pedig minden formarombolásával és a tőkés világ válságától való minden determináltságával egyetemben úgy viszonylott a szocialista lírához, mint a Marx előtti kispolgári szocializmus különböző fajtái a proletárszocializmushoz.«¹¹

Több dolog határai mosódnak itt össze: az avantgardizmus történelmi helyzetének, eszmei-művészeti tartalmainak értékelése; egyes költők avantgardista korszakainak szintén eszmei-művészi elemzése, valamint a túlhaladott avantgardista korszak egyes elemei továbbélésének, a kialakult, új művészi módszerbe való beépülésének kimutatása. Önmagában az az állítás is igaz, amit József Attila költői stílusáról mond Révai, s az is, amit az avantgardista irányok eszmei tartalmáról s a szocialista művészetekhez való általános viszonyáról mond. Az ellentmondás abból keletkezik, hogy Révai fejtegetéseiben ha nem is azonosul teljesen, de nem is válik kellőképpen szét az avantgardista irányok stílushatásának és eszmei hatásának vizsgálata, s az avantgardista irányok, mint homogén egységes irányok értékelődnek.

Az avantgardista irányok történeti szerepének vizsgálatában egymásnak élesen ellentmondó nézetek kerülnek kifejezésre. Nem kívánom központian kezelni a mai nyugati szellemtörténeti alapú irodalomtudomány gondolatait, de megemlítesét sem hanyagolhatom el, hiszen ez számunkra mindenképpen tanulságos.

Az avantgardista irányzatok — közelebbről az expresszionizmus — történeti szerepéről, lényegéről írott Walter H. Sokel-könyv egyrészt jelentésoldaláról kívánja megközelíteni az expresszionizmust: »az expresszionizmus elnevezés a művészet és irodalom forradalmában egy aspektust jelöl; egy aspektust, mely 1910 és 1925 között Németországban különleges jelentőségre tett

---

alább bizonyos fokig pozitív szerepet a szocialista líra kialakításában, vajon mennyiben tekinthető a szocialista költészet fejlődésében többé-kevésbé szükségszerű szakasznak az avantgardizmus költői tapasztalatainak — akár negatív akár pozitív értelemben való — elsajátítása, a szocialista lírikus teljes formai és tartalmi gazdagságában való kialakulásához. Előzetes válaszként e fontos kérdésekre állapítsunk meg mindenekelőtt két dolgot: Aragon és Eluard, Majakovszkij és Joannes R. Becher, valamint József Attila költői fejlődésének történelmi tényeit ismervé szinte lehetetlen arra az álláspontra helyezkedni, hogy e nagy szocialista költőknek avantgardista korszaka nem lett volna semmi egyéb, mint a burzsoá dekadencia befolyása és fertőzése oly költőkre, akik költői érdeklődésük avantgardista szakaszában még nem jutottak elég szoros és szerves kapcsolatba a néppel és a forradalmi munkásmozgalmal.« — E feltevés maga ellentmond, azzal a következtetéssel, hogy az avantgard hatása csak negatív, s ezért szuggerálja azt, hogy az avantgardista »szakasz« a költő életművében lezárt, s következményei nincsenek.

¹¹ I. m. 377. l. Révai József e fejtegetéseiben is látszik annak a vitának a kényszerítő hatása, ami 58—59-ben a »modernizmus« vita néven folyt. A fejtegetések inkább az időszerű, a »modernista« irányzatok újrajelentkezésével kapcsolatosan felmerült kérdésekre válaszolnak.

szert»¹², s itt a szerző az expresszionista kifejezési formát az Apokalipszistól, Dante Poklától, Bosch, Grünwald, Rembrandt, Goya képeitől eredezteti, s mintegy »örök expresszionizmusnak« fogja fel, másrészt az expresszionizmust mint a XX. század elején kibontakozott német jelenséget fogja fel, mely »átlépve az országhatárokon a modern irodalom integer jelentésű részét képezi.«¹³ Sokel az expresszionizmus elhatározó ismertető jegyét a *Menschheitsdämmerung* című, Kurt Pinthus által kiadott antológiából kísérli meg levezetni. »Az apokaliptikus cím kettős jelentésű, minthogy a „Dämmerung” éppúgy jelenti azt esti, mint a hajnali szürkületet. Ebben a sajátos kétértelműségben — amelyben a pesszimizmus és optimizmus ellentéte tükröződik vissza —, kell lennie a német expresszionizmus sajátos ismertető jegyének.«

A »sajátos kettősség« Sokel szerint egy egységes irány belső kettőssége, melyből egyformán vezet út a fasizmushoz,¹⁴ mint a kommunizmushoz¹⁵, — abból az alapállásból kiindulva hogy: »az expresszionista sóvárgás a „totális ember” után és a rákövetkező totális államrezimre utal«. Mindenesetre Sokelnek sikerül olyan bizonyító anyagot hoznia, amely legalább annyit kétségtelemnél tesz: az expresszionista kispolgári lázadás eszmei rendszerében a német fasizmus éppúgy megtalálhatta a maga fogódzót, mint ahogy a futurizmusban Mussolini nemcsak fogódzókra, hanem segédcsapatra is talált.¹³

E sajátos kettősséget Sokel több oldalról is igyekszik meghatározni. Egyrészt úgy fogja fel az expresszionizmust, mint *egy történelmileg régóta kialakult művészi kifejezési módszert, ami évszázadokon át jelen volt a művészetekben, míg a XX. század első negyedében elsődlegesen német jelenséggé nem vált, másrészt az irányzaton belül is megkülönböztet absztrakcionista expresszionizmust és aktivista, expresszionizmust, részben a kifejezési eszközök, részben a társadalmi program szerint. De felfogja az expresszionizmust úgy is, mint »az ambivalencia egyik szimptomáját«¹⁷ s úgy is, mint a messianisztikus lelkesültség megnyilatkozását. Mindez olyan ellentmondónak látszik, ami fölöldhatatlan, ha az expresszionizmust mint egységes művészeti mozgalmat fogjuk fel, s Sokel e többleddalúság kifejtése mellett is ezt teszi. A jelenségeket mint lényegében ugyanannak a dolognak különböző oldalait vizsgálja, emiatt jut el arra a következtetésre, hogy »a következetes kapcsolat az aktivista expresszionizmus és a kommunizmus között még határozottabb, mint a későbbi expresszionizmus és a náciizmus között.«¹⁸ Az expresszionizmus »totális« emberigényéből leve-*

¹² Walter H. Sokel: Der literarische Expressionismus. Der Expressionismus in der deutschen Literatur des zwanzigsten Jahrhunderts. Albert Langen, Georg Müller. München. 1960. 7. l.

¹³ I. m. uo.

¹⁴ I. m. 122., 129. l.

¹⁵ I. m. 279. l.

¹⁶ Vö.: Szabó György: A futurizmus. Gondolat kiadó. Bp. 1962. 56. l.

¹⁷ Walter H. Sokel idézett műve 147. l.

¹⁸ I. m. 279. Az idézett mondat után Becher fejlődésének »elemzésével« kívánja állítását igazolni: »Mialatt a náciizmus szerves kapcsolatban volt az expresszionisták második változatával, sok expresszionista az első változattól egyenes vonalban a kommunizmusig jutott el. A nacionalista-polgári eredet és saját családjá elleni lázadás, ami Bechert az aktivista utópizmushoz fűzte, vezette őt később a kommunizmushoz, s midőn ő magát aktivista periódusának mámorában összekapcsolta a kommunista mozgalommal, meg volt róla győződve, hogy a helyes célt szolgálja: a világgözöesség egyetemes testvériségét. Csak saját döntése után tökélt el hajlíthatatlanul, hogy minden ellentmondást felülvizsgál, ami az aktivista álom és a kommunista valóság

zetett tétel elevenen bizonyítja: az expresszionista irányzatnak egységes művészi mozgalomként való megközelítése csak hibák forrása lehet. Sokel éppen szellemtörténeti alapállása miatt az expresszionizmusban a formai jegyek rokonságából kiindulva erősebbnek látja az egységességet, mint a világnézeti jegyekben megmutatkozó megosztottságot.

Az expresszionizmus egyes belső irányzatainak különbözősége éppen a tartalmi mozzanatok ellentétessége miatt jelentkezik úgy, mint magát a mozgalmat is lényegileg kettéválasztó szembenállás, ami erősebb a stílus rokonságánál, vagy hasonlóságánál. Ezt József Attilának Kassákról írott kritikája is bizonyítja. A 20-as évek végére és a 30-as évek elejére a valamikor aktivista Kassák az »absztrakcionista expresszionizmus« álláspontjáról nézi a világot és a művészet céljait, feladatait. Kassákot a formai absztrakció költői gyakorlata és szolipszista nézetei miatt az a költő bírálta, akit igen mélyen ihletett az aktivista expresszionizmus, s akit, miután kommunista költő lett, a polgári kritika igen sokszor illetett a »szürkeség« vádjával. József Attila így bírálja Kassákot: »Az ember életében az értelemé a formaalkotás szerepe. A szemlélet (az intuíció) nem alkot formát, hanem a meglévő összefüggések formájára irányul. Az értelem még az igazságnak is csak formát ad, hogy belátható, hogy szemlélhető, megpillantható legyen, és nem az értelem hozza létre az igazságot. Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik a tudatalattinak a mélyéről, de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza fel képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben. S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenfajta csapongásától, hogy a tudatnak, a léleknek mélyéből fölmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehél beljűk, és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze. Közvetlen jelentésről, közvetlen értelmi viszonyról azért beszélek, mert még az álomképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük. — Mindent összevéve: Kassák versei illusztrációk a leggondolattalanabb és legképtelenebb esztétikához.«¹⁹

József Attila e Kassákról írt kritikájában az avantgardista irányok és így az expresszionizmus értékelésében is a leglényegesebb elemre mutatott rá: a *tartalom döntőleges szerepére*. A rendkívül finom fogalmazás ugyan sokat elmond a költő saját képteremtő, képelőhívó gyakorlatáról is »a művészet... a tudatnak, a léleknek a mélyéből fölmerülő képeket értelmesen rendezi« (kiemelés Sz. G.) s ezzel bizonyítékát adja, hogy az avantgardista irányok képteremtő módszerének, az expresszionista és szürrealista képteremtő technikának József Attila költészetére, költői gyakorlatára mély, tudatosan vállalt, sőt elméleti elemmé gyúrt hatása volt, tehát: az avantgardista irányok e, valóságsejtelő módnak mégiscsak kidolgozott olyan ábrázolási elemeket, amelyeket a valóságot már nemcsak tükrözni kívánó, hanem a valóságba mélyen behatoló, annak

---

között feszül. Útja a polgári Németországból való száműzöttségtől és kívülálláságból a kommunista közép-németország, »kultúrfejeség« úgy tűnt neki, mint egyenes és logikus út. Ifjúkori expresszionizmusának erőteljes retorikáját kénytelen volt sutba dobni és a »szocialista realizmus« odvas retorikájára váltani.« — Az idézést nincs értelme tovább folytatni. Az »elemzés« önkényessége a módszerből következik, — az életműből semmilyen bizonyítékot nem tart fontosnak a szerző állításainak alátámasztásául felelőteni.

¹⁹ József Attila összes művei. III. Akadémiai Kiadó. Bp. 1958. 111. 1.

tartalmi összefüggéseit föltáró, a világ új szintézisét megvalósító realista művészet is felhasznál. Ugyanakkor azonban József Attila — miközben kifejti azt a véleményét, hogy a lírai realizmus kérdése alapján világnézeti, tartalmi probléma —, az avantgardista irányok világnézeti hatását határozottan elutasítja.

Ugyanerről az oldalról közelíti meg az expresszionizmus kérdéseit Kurt Liebmann tanulmánya: »Nem akarjuk elvitatni, hogy az expresszionisták szenvedtek a társadalom ellentmondásaitól, hogy maguk, mint művészek szembenállottak ezekkel az ellentmondásokkal, sőt azt mondhatjuk, hogy a maguk módján megoldásokra törekedtek. »Forradalmi« művészetük tragédiája, hogy szubjektivistá módon tudták megközelíteni az ellentmondások megoldását, mivel nem vették figyelembe az osztályellentétek és a művészet összefüggéseit.«²⁰ A tanulmány azonban bár számos megszívlelendő megállapítást tesz, szintén egységes művészeti irányynak fogja fel az expresszionizmust, melynek legjellemzőbb vonása: »mérhetetlen igényekkel fellépő autonóm formaművészete.«²¹

A német szocialista irodalomtudomány kutatói az egyedül lehetséges alapról indulnak ki és a tartalom oldaláról vizsgálják az expresszionizmusnak a költészet fejlődésére gyakorolt hatását.²² Szabolcsi Miklós kissé fordított dialektikát alkalmaz, mikor József Attila költészetében az expresszionista hatást keresve a formai elemek oldaláról indul el, de szintén elér a tartalom kérdéséig.²³

Az expresszionizmus vitájában a szovjet kutatás hozott olyan új szempontot, amely a distinkciók további finomítását lehetővé teszi és közelebb visz bennünket ennek a még mindig, és még soká lezáratlan problémának megoldásához.²⁴ A szovjet irodalomtudomány képviselői közül Pavlova tanulmánya vonja le az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti gyakorlatával leginkább szembenálló következtetéseket. Tanulmányában, bár csupán mint német jelenséget tárgyalja az expresszionista irányzat problémáit, az alapkérdést Révaihoz hasonlóan veti fel: »mi volt hát az expresszionizmus? A maga teljes egészében dekadens, a valóságot elferdítő irányzat, feltétlenül antirealista áramlat volt-e? Lehet-e úgy tekinteni, hogy azon napok reményeinek, zűrzavarának és nekibuzdulásának ritka erejű és telítettséggű kifejezése Becher és L. Frank műveiben csupán ezeknek az íróknak egyéni érdeme, akik túljutottak az expresszionista módszer határain? Végül adott-e valamit az expresszionizmus a XX. század demokratikus német irodalmának, vagy pedig az eszmei és esztétikai vonatkozásban csak fék

²⁰ Kurt Liebmann: Az expresszionizmusról. Valóság. 1959. I. 64. l.

²¹ I. m. 65. l.

²² Expresszionizmus. Gestalten einer Literarischen Bewegung. Herausgegeben von Herman Friedmann és Otto Mann. Wolfgang Rothe verlag. Heidelberg. 1956. 10. l. Otto Mann: Einleitung. Elvi kettőség jellemzi az expresszionizmus útját. A mozgalmat minden program nélkül alapító festők csak új művészeteket akartak. A kiteljesedett költői expresszionizmus azonban mindenekelett új embert akart.

²³ Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1959. József Attila és Derkovits Gyula. Szabolcsi Miklós meghökkenítő azonosságokat mutatott ki a két művész alkotómódszerében és színhasználatában, de elmulasztotta a közös elemek közös forrását is megkeresni: az expresszionista képszerkesztés álombahajló illetőleg az álomból kiemelő jellegét, s az expresszionisták színhasználatának Rimbaudtól örökölt »jelentését.« Emiatt és mert a formai oldalról közelít a problémához, az expresszionizmus és a szocialista művészetek viszonyának tisztázásához csak jól megírt és a nem kimondott gondolatra utaló elemzéseket adott, a kérdés lényegéhez látszólag nem is kívánt következetesen hozzájárulni.

²⁴ N. Pavlova: Expresszionizmus és realizmus. Voprósszu literaturii 1961/5. 120—142. l.

azoknak az íróknak a fejlődésében akik később eltávolodtak az expresszionista módszertől«. ²⁵

Pavlova a marxista kutatók között legkövetkezetesebb abban, hogy az expresszionizmus sokak által egységesnek szemlélt csoportját a tartalmi, világnézeti állásfoglalás, program alapján *két alapvető irányra bontja fel*. Érdekes, hogy ebben bizonyos rokonságot mutat fel Sokel vizsgálódási szempontjaival. Megkülönböztetése: »a Sturm körüli jobboldali csoport esztétikai platformjával... az expresszionizmusban szobaművészetet látott, mely a költő egyéni, nem mindig felismert élményeinek körébe van bezárva.« E csoportot nevezi Sokel *absztrakcionista expresszionistáknak*. Pavlova a másik fő irányt az *Aktion* körül kialakult írókban látja. »Heim, Lichtenstein, Werfel — különböző társadalmi és alkotói sorsú írók —, műveiben az emberrel való erős együttérzés, szenvedélyes szabadságszeretet zengett«. ²⁶ E két irány képviselői a kifejezés módszerét illetően valóban rokonságban vannak egymással, de élesen elkülönülnek a világnézeti kérdésekben. A baloldali expresszionizmus társadalmi szerepe radikális, tevékeny, aktív szerep, »s ha a Sturm-mal kapcsolatban igazságos az elmarasztalás a kor eszményeivel szembeni közömbösség, a szűk szubjektivizmus és antidemokratizmus miatt, úgy ez nem jogos a másik, a baloldali expresszionista szárnyal kapcsolatban. Ez a művészet nem érdemli meg, azt az állandó, egyenesvonalú bírálatot, amellyel mostanáig is találkozunk irodalomtörténetünkben. Bármiféle kísérlet, mely az expresszionizmus jelentőségét a huszas-harmincas évek német irodalmában meg kívánja magyarázni értelmetlen, hacsak a negatív vonások összegezését látja feladatának.« ²⁷

Pavlova megkísérli annak a jelenségnek a megmagyarázását, aminek lényegileg sikeres megoldásával eddig adós a marxista irodalomtudomány: mi tette megengedhetővé a valóságos irodalmi folyamatban annak a sorozatosságnak létrejöttét, ami szinte az irodalmi élet legnagyobb botrányának számított, olyanira, hogy nem is volt illő róla beszélni: — mi a magyarázata és oka az avantgardista irányok egyes képviselői szocialista íróvá fejlődésének? Pavlova azzal, hogy föltárja az expresszionista irányzaton belüli kettőség tartalmi okait és alapjait, hozzásegít e kérdés megoldásához, az ő megoldása azonban nem tűnik teljesnek, mikor kifejti: a baloldali expresszionizmustól egyenes út vezet a szocialista művészetig.

Mik e baloldali expresszionizmus jellemző jegyei? Békevág és konok háborúellenesség, romantikus antikapitalizmus, a szabadság szenvedélyes, de anarchizmusba hajló szeretete, egy aktív, embert formáló közösség utáni vágy. E valóban pozitív tartalmakat a baloldali expresszionisták éppen olyan éles, a gondolat *lényegét szuggenáló torzítással*, képkiemeléssel, a dolgok valóságos összefüggéseit figyelmen kívül hagyó, éppen ezért valóságselelő művészi technikával fejezik ki, mint a Sturm szerzői a maguk szubjektív, kúszált belső világát.

»Légy a fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél«

mondja ki a fiatal József Attila a testvéri közösség utáni sóvárgásból született etikai parancsot a jellemzően expresszionista kozmikus ellentétű képpel. A futu-

²⁵ N. Pavlova: Expresszionizmus és realizmus. Vopronü Literatori 1961/5. 12. l.

²⁶ I. m. 121. l.

²⁷ I. m. 122. l.

rizmus gépkultuszához hasonló látásmód — ami a baloldali, az aktivista expresz-szionizmus tulajdonsága is — és a természetben való feloldódás naív hite, ami még Rimbaudtól származik és került át különböző tartalmakkal a század elő avangardista irányába²⁸, segítséget váróan lobbantja fel a kiáltást:

»óh, gépek, madarak, lombok, csillagok!
Meddő anyánk gyerekekért könyörög,«

s ha Becher így fogalmazza meg aktivista programjából eredően az emberi közösségről alkotott törvényt:

»Mindenkinek fel kell ismernie önmagát mindenkiben«²⁹, a fiatal József Attila aki lelkes olvasója a Menschheitsdämmerungnak³⁰, szinte szószerint így fejezi ki ugyanezt a gondolatot:

»Hiába fűröszöd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.«

Mély humanista pátosz ez és pozitív társadalmi erő abban a korban, amikor különböző művészeti irányok az értelmetlenségben, a dekadens burzsoázia pedig a fasizmusban találja meg kérdéseinek megoldását, mikor a barna inget már feltalálták, hogy rövidesen gyászba borítsák vele Európát. De elég-e a gyász elleni küzdelemhez e humanizmus? Elég-e a szocialista művészethez való fejlődéshez az a romantikus antikapitalizmus, ami a *Koldusok*ban fejeződik ki?

»Oreg, én eztán lopni fogok!
Fiam, mindenki azt teszi, ne tedd!«

Elég-e a jó szuggesztivitásának hite, ami a *Tanítások*ban jut kifejezésre; elég-e a szép jövő általános, tárgyiatlan, ködös látomása, mely az emberiség boldogabb holnapját a mind dolgosabb és okosabb nemzedékek egymásváltásában várja?

»Erősek is a férfiak, vállukon jólcsinált csákány,
hegye úgy mozog, mint az inga, lépésre mozdul,
figyelik jól az aggastyánok
s közben-közben leülnek a nagy, fehér kövekre,
azok meg csendesen fölemelkednek,
szállnak lassan előre, míg ezüst fejük is ráhajtják,
aztán jönnek a friss halottak, átlátszók ők még,
mint az ablak,
alvó, fehér hal lebeg a törzsük közepén —
utánuk már a régebbiek, szép testükből nagy
darabokat vetnek a bokrok alá
s a csontvázások kitárt karjukkal, piros madarak
röpültek arra,
énekelnek a karcsú széllel, mely a port magasba
dobja,
rajta átcsillognak zuhogó
és frissen fakadt, nagy tömör vizek.«

²⁸ Arthur Rimbaud: Költemények. Fordította: Kardos László. Könyvek IV. 1944. Debrecen »irigyeltem az állatok boldogságát a hernyókat, amelyek a limbus ártatlanságát mutatják.«

²⁹ A Becher mondatát Pavlova hivatkozott cikkéből idézem.

³⁰ Vö.: Szabolcsi Gábor: József Attila Szegeden és Makón. József Attila és Csongrád megye. Összeállította Szabolcsi Gábor TIT. Megyei Titkársága, Szeged, 1954.

Milyen ez a jövő, amit a régen megholtak testével termékenyített föld terem az új ifjak számára?

»Most a jövő férfiáról szólok.
ők lesznek az erő és a szelídség,
szétszaggatják a tudás vasárlarcát,
hogy az arcán meglássák a lelkét.
Megcsókolják a kenyeret, a tejet.
s amely kezükkel simogatják gyermekük fejét,
ugyanavval kifacsarják az ércövekből
a vasat és minden fémetek.
Városokat raknak a hegyekből
nyugodt és roppant tüdejük a vihart,
a fergeteget magába szívja
s megcsöndesülnek mind az óceánok,
mindig várnak váratlan vendégre,
az ő számára is terítenek
és megterítik a szívüket is.
Legyetek hasonlók hozzájuk,
hogy kisgyerekeitek liliomlábaikkal
ártatlanul mehessenek át
az előttük álló vértengeren.«

Csodálatos tisztaságú humanista hitvallás és döbbenetes erejű jóslat. E költészet eszmei alapjaiban — miután ismerjük József Attila életművét — könnyen felfedezzük — és igazoltnak is látjuk e fölfedezésünket —, hogy *jelen vannak azok a pozitív tartalmak, amelyek később József Attila szocialista lírájában találják meg igazi értelmüket*. Mert e megfogalmazásban kifejtett tartalmak, csak azért egyértelműen pozitívek számunkra, mivel a későbbi művek, a szocialista költészet nagy alkotásaihoz kapcsolódva látjuk értéküket.

Ugyanezekből a mélyen humanista hitvallásokból, jövőt álmódó, elsodró erejű, látható és mégsem konkrét freskókból nem mindenkinél fejlődött ki szocialista művészet. Werfelből katolikus misztikus álmódzó lett. A fiatalkori József Attilában nincs erre kísértés, vagy legalábbis lehetőség? Van! Nem véletlenül történt, hogy József Attila költészetében a negyvenes évek egyik kritikusa a szentferenci egyszerűség és közvetlen, emberi istenlátás XX. századi megvalósulását, az új humanista vallás hangjait üdvözli az antiklerikális istenszemlélet. E megfogalmazásban világosan kifejeződik az expresszionizmus egyik eszmei kettősége, a valóság és a mítosz állandó, egymásnak feszülő ellentéte, ami tartalmi, szemléleti, világnézeti ellentmondás, s ami önmagában kérdéssé teszi a baloldali expresszionizmustól a szocialista líráig való fejlődés egyenesvonalúságának lehetőségét éppúgy mint annak egyoldalú megállapítását, hogy a szocialista irodalom nagy alkotói expresszionista korszakuk alatt csupán negatív tanulságok gyűjtésével, és azok hatása alatt tolódtak a szocialista művészet felé.

Hogy a fejlődés a baloldali expresszionizmustól a szocialista líráig nem egyenes vonalú, nem szükségképpen törvényszerű, ezt a magyar költészet XX. századi történetében Kassák útja igazolja. Furcsa paradoxon, hogy Kassáknak, mint úttörőnek kísérletezőnek s egyidőben talán-tudatos forradalmárnak a

magyar szocialista líra, közelebbről és pontosabban: József Attila költészete sokat köszönhet, s Kassákból a *Ma* szerkesztőjéből a baloldali expresszionizmus nagy és szuggesztív hangú magyar költőjéből nem lett szocialista lírikus. Furcsa paradoxon, de igaz. Kassák, aki szinte »utolérhetetlen tökélyig« vitte a világ részekre darabolásának technikáját, nem tudta »az álom mélyéből« fölmerülő képeket tudatosan rendezni. Kassák nem tudott túllépni a Rimbaud-i költői programon: »Szentségként kell őriznem lelkem ziláltságát«. Kassák nem jutott túl azon a képszerűségi technikán, mely a szimbolizmussal indulva a különböző irányzatokon át a szürrealizmusig eluralkodott, »amelyet irányítatlan érzés és személyi affektív szervezet jellemez, s ahol a szabadság — igazi burzsoá stílusban — a szükségyszerűség tudomásul nem vétele, vagyis annak az affektív szervezetnek a nemismerése, mely a képek áramlását meghatározza s a jó költészetben tudatos.«³¹ (Kiemelés Sz. G.)

A szubjektivitásnak ez a mértéke nem csupán Kassákra jellemző, s nem csupán technikai probléma. Ez az expresszionizmusnak és a baloldali expresszionizmusnak is olyan tulajdonsága, ami a mozgalom kispolgári jellegéből adódik. Különösen éles és sarkított társadalmi és történeti helyzetben ez a valóságra való szubjektív indítékú rátapadás és a humanista lelkesültség alkalmas volt a valóságból a forradalminak feltárására, illetőleg a valóság forradalmasító bemutatására, s annak ami a kapitalista társadalomban végzetesen, gyűlöletesen embertelen. Kassák 1914-től 21-ig írt verseiben ezt teszi. Bemutatja a forradalmi erőt, a *munkást*,

»Hozzád beszélek, aki nem vagy több és nem vagy kevesebb nálam,
akit embernek mintázlak, bár értelmetlenül duzzogsz
s hetenként hat napon felismerhetetlenné mázol a gyárak piszka.
Kidolgozott kezemet beleteszem kidolgozott kezédbe.
Testvér!
Mi az erő fiai vagyunk«
»Indulni akarunk a magas töltésen.
Lent eszelősen összemosakodtak a partok.
De mi ismerjük a célt.
Hitek máglyáznak,
máglyák énekelnek.
Cél! Cél!
Az élet boldog zászlói lobognak a térben.
Oh, megtalált fiatal testvérem.«

Bemutatja az *elnyomás kegyetlenségét*.

Boldogan mindenki belevetette magát a teljesedések örömébe.
Es akkor a látás hirtelen összegubancolódt.
Egyszerre senkisémet érezte maga mellett a párját,
és a felzendült puskák könyörtelenül beléjük oltották a halált.«

Megfogalmazza a nagyszerű új világ felépítésének álmát, az *új emberi és művészi hívatást* is:

³¹ Christopher Caudwell: Illúzió és valóság. A költészet forrásainak vizsgálata. Fordította: Terényi István. Gondolat Kiadó. Bp. 1960. 211. l.

»Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra
 Es félre az államdekorációkkal! A holdvilággal és az orfeumokkal!
 Hatalmas felhőkarcolókat építünk majd és játéknak az Eiffel-torony mását.
 Bazalt talpú hidakat. A terekre új jeleket zengő acélból
 s a döglött sínekre üvöltő, tüzes lokomotívokat lökünk,
 hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes meteorjai.
 Új színeket keverünk, a tenger alá új kábeleket húzunk
 és megejtjük az érett, pártalan asszonyokat, hogy új fajtát dajkáljon a föld
 és örüljenek az új költők, akik az idők új arcát éneklék előttünk:
 RÓMÁBAN, PÁRISBAN, BERLINBEN, LONDONBAN ÉS
 BUDAPESTEN.«

Ugyanezek az álmok, — a baloldali expresszionizmus álmai, — megtalál-
 hatók az ifjú József Attila költészetében is. »Ök lesznek az erő és a szelidség«
 — mondja azt amit Kassák így mondott: »mi az erő fiai vagyunk.« S amit
Kassák így folytatott »*indulni akarunk a magas töltéseken*« (kiemelés Sz. G.) s
 amivel Kassák a forradalmi szándékot kívánja kifejezni, József Attila majd
 így mondja el évek múlva, sok válság után:

»Tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből,
 bányából. kubikus gödörből feljutottunk. —
 Viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.«

A forradalmiság kétfajta tartalma ugyanazzal az expresszionista techni-
 kával jut kifejezésre. Ugyanaz a technika mindkettő, amit Caudwell álom-
 technikának nevez, s elnevezését József képszerkesztésére is el kell fogadnunk,
 hiszen ő maga is csaknem ugyanazt mondja.³² A két költő expresszionista szín-
 használata is a már hagyományos szín-értelmezésen³³ alapszik, a *költői tartalom*
mégis különbözik. Talán elegendő magyarázatnak az, hogy Kassáknál »a költé-
 szet álom-munkája elmarad« s képalkotó technikáját jól jellemzi a Caudwell-i
 elemzés: »A „szabad” asszociáció kényszerű álom. A költészet már nem tartal-
 maz álommunkát; maga is álommá válik; a költő a jótékony stupor állapotába
 lép. *Jótékony* mert Aragon megmondotta: a költő nem nyugodhat meg ezen a
 ponton, egy korábbi pontra sem mehet vissza, csak úgy gyógyulhat meg, ha
 sikerül eljutni egy olyan világba, ahol a *szubjektum és az objektum ismét tár-
 sadalmi s ennél fogva tudatosá válik.*« (kiemelés: Sz. G.)

³² József Attila már hivatkozott Kassák-kritikája.

³³ Kurt Mautz: Die Farbensprache der expresszionistischen Lyrik. Deutsches Vier-
 teljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1957. 2. A szerző
Becher, Heym és mások költészetének elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy a
 színeknek az expresszionista költészetben sajátos, érzelmi tartalmakat hordozó funk-
 ciója van. Bőséges példatárából: »Schwarz hat durchweg den Ausdruckscharakter
 des Toten und von Todesrohng oder Todesgrauen. In Heyms »Schwarze Visionen«
 ist diese metaphorische Bedeutung von Schwarz gewissermassen Gegenstand des
 Gedichtzyklus und wird durch die Bilder eines imaginären Totenreichs umschrieben:
 um die Tote dreht sich *des Schwarzen Himmels grosse Grabesglocke*, die totengeister
 sind Heimatlose in *schwarzer Welt*,«... stb. — A fehér, vörös, bíbor skarlát, sárga,
 zöld, kék színek funkcióját bizonyító érdekes tanulmány nyomán tett néhány meg-
 figyelés is igazolja az észrevételek helyességét: Kassáknál és József Attilánál s szín-
 használat rokonértelmű, tipikusan expresszionista jellegű.

Az ebbe a világba való eljutás nem költői technika, hanem világnézet kérdése s a baloldali expresszionizmus, ha hordoz is magában olyan világnézeti elemeket, amelyek könnyítik vagy elősegítik az ebbe a világba való eljutást, olyanokat is tartalmaz, amelyek gátolják azt. A művészet társadalmivá válása csak részben programja az expresszionista művészetnek — Sokel találóan messianisztikus lelkesültségnek nevezi ezt az expresszionista vonást. De éppen ebben a messianisztikus lelkesültségben van jelen egy olyan szubjektív elem, amely lehetőséget nyújt a belső világba való menekülésre, a bezárkózásra, az én-keresés és önelemzés kultuszára. A fiatal József Attilát is megkíséríti ez a kísértés s ha Bechernek fel kellett számolnia az ellentmondásokat az »aktivista álom és a kommunista valóság között«, akkor József Attila az expresszionizmus messianisztikus pátoszának tartalmi ellentmondásában rejlő feszültségekkel harcolt meg *A csodában*.

»Kár volna magamat eladnom
célért, eszméért, okért, hitért.
Hogy magyarázzam az eget másoknak.
Eladni magam semmiért.
Te vén szilvafa, ugye igazam van?
Te tudod, te százesztendőt éltél!...«

teszi fel önmagának a kérdést. Két utat lát maga előtt. E korszakában egymás után futnak ki tolla alól az expresszionizmus eszmei és művészi hatását mutató versek, melyek mind élesen társadalmi érdeklődésűek. A társadalmi helyzet azonban az ellenforradalom győzelme után egyre »konszolidáltabb«. A fiatal lelkesültség kiéli magát az expresszionista lobogásban, de a cselekedet, a versek visszhangja nem születik meg. A mester, Kassák, 1923—24-re már egyre mélyebbre zuhan művészetének, világnézetének válságába. A kérdést a kor is fölteszi, de megszületését az expresszionizmus sajátos kettősége is elősegíti.

A vers szerkesztésének különössége, hogy a kérdésföltevés a fájdalmas irónia hangján ugyan, de hagyományos költői eszközökkel történik. Amint azonban a kérdés elhangzott:

»...sikitott, elbőgte magát
a kert mellett egy vén acéltehén.«

Különös kép. Acéltehén. A technikai csodavárás és a kisváros alkonyati hangulatának idillje (a jámbor tehén) egyesül a képben. Az expresszionista álomban a jövő és a jelen absztrakt képbe asszociálódott jelképe, sikolt, változik, ragyog és haldoklik az elhangzott kérdés nyomán. Gyerekek körhintán örvénylő zuhataga harsan vidáman (gondoljunk a *Fiatalasszonyok éneke* csodálatos képe: »hús derekunk hintázása, karunk farunk hullámozása, mint harmatos, magos fűben tíz-húsz kövér víg gyerek, sivalkodva, meztelenül ha rakáson *hempereg*«, hogy a hintázó gyermekserreg valóságkifejező erejét megértsük), majd a költő e belső tusakodásban a teljes elmagányosodás élményét is megéli: a valóság minden eleme egyszerre elszalad s ebben az elmagányosodásban önmagát és a semmit is elveszti. A vers darabos ütemű és forgatagszerű rohanása csak akkor csitúl, mikor a valóság hívása, ereje, igazsága és szépsége úrrá lesz a válságon.

»A föld egyszerre elszaladt alólunk
és elszaladt alólunk minden:
ég, csók, tűz, magam s a semmi.
A tehén lángszőre szintén elszaladt,
aztán visszajött
s a homlokomon kezdett énekelni.«

A belső válság lecsitultával a szülés előtti »telítődés«, a valósággal való bensőséges eggyéválás, azonosulás, az általa történt művészi megtermékenyülés képe vezeti be a vers új egységét:

»Fehér vízben hevertünk egymás mellett
szívemben ő s az ő szívében én.«

majd visszatérnek a korábbi, az előbb szinte robbanásszerűen föllobbant képek, már nem úgy mint a külső világ meghallgatásra váró, önmagukban csodálatos, de tehetetlen jelképei. Már nem hullanak a kényszerű pengétlenül a költővel azonosult világ szemeiből.

»S úgy láttam, hogy bennem él tovább
a tehén.
S tele gyerekekkel
körhinták forogtak vidáman
szarvai hegyén.«

Ebben az álomban újra megtalált világban a valóság képe teljes és szubjektívtált, átélt és átvett és mégis különálló marad.

»Arrabökött, amerre elszaladtunk«
»s én szégyenverten lopózkodtam arra,
hogy embertszülő tüzet énekeljek
örökké, újra,
jeges, havas
ismeretlen hegyek tetején.«

Az expresszionista értelmű messiás-költői hivatás vállalásának válságán túljut a költő, de a látott világ kifejezésének vállalása még nem vezette el az emberi közösségbe. Embertszülő tüzet akar énekelni, de jeges, havas, ismeretlen hegyek tetején véli ezt az éneket fellelhetőnek és elénekelhetőnek. A teljes megoldásnak, az emberi közösséggel való kapcsolat megtalálásának ugyan az *a szubjektív expresszionista pátosz a féke, ami egy másfajta magányon, az önmagába zártság magányán átsegítette*. A vers egészében a világ és az egyéniség eltűnésének lehetősége, a befeléfordulásnak és az önvizsgálat dzsungelében való tévelygésnek lehetősége *potenciálisan jelen van*. Franz Kafka útja ennek az expresszionista lehetőségnek a kifejlődése. De József Attilát, a cselekvést, az »embertszülő tűz« éneklését vállaló költőt is csak *a válság egy oldalán segíti át az expresszionista valóság és művészetszemlélet*. A költemény képeiben az ember nem ölt testet, még absztrakt képbe sem öltözik. A természeti valóság elvonttá vált ugyan, de mégis képileg jelenik meg gazdagon, sok színnel, mély szug-

gesztivitással jelezve, hogy az ember a természet testvére. Az ember ugyanakkor csak fogalmilag kap helyet a képek kavargásában. *E fogalommá absztrahált ember szolgálatában az expresszionista költői szerep csak az ismeretlen, jeges, havas csúcsok profétikus magányát kínálja.* József Attila e fiatalkori versben még ezt a szerepet vállalja.

A magány tehát nem oldódott fel, csak más lett a tartalma, a célja. Ezért lépés és visszalépés egyszerre a vers, s azt bizonyítja: az *expresszionizmus baloldali, leghaladóbb, társadalmilag leglázázóbb programjában is van egy sajátos kettőség*, ami miatt sem azt nem lehet egyértelműen kimondani, hogy az expresszionista hatás csupán negatív tanulságokkal szolgál általában, de akár csak József Attila költészetében is, azt sem, hogy a baloldali expresszionizmustól egyenesen, szinte problémamentesen vezetett az út a szocialista lírához. Van akiknél odavezetett, volt akiknél nem. Csak azok értek el az expresszionisták képviselői közül a szocialista művészetig, akik az expresszionizmus világszemléletének haladó, lázadó elemeire támaszkodva *képesek voltak a lázadás anarchiájának ideológiájából a kommunista ideológia elfogadásáig felmőni.*